

Μ. Ζ. Κοπιδάκης
«*Ἡ πόλις τῶν χοίρων*»
Οἰκολογικοὶ προβληματισμοὶ στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα

Πρώτη ἔκδοση, Ἀθήνα 2011

Παραγωγή:
Τυπογραφικὸ ἐργαστήρι «Δόμος»

Ὁμιλία ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος
MEGARON PLUS
μὲ τὴ συνεργασία καὶ χορηγὸ τὸ
Κοινοφελὲς Ἰδρυμα Κοινωνικοῦ καὶ Πολιτιστικοῦ Ἔργου
(ΚΙΚΠΕ)

Μ. Ζ. Κοπιδάκης

«Ἡ πόλις τῶν χοίρων»
Οἰκολογικοὶ προβληματισμοὶ
στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ενα καλοκαιρινό δειλινό στο Φάληρο, στην έπαυλη του πλούσιου μέτοικου Κέφαλου, έχει συγκεντρωθεί μία εκλεκτή και διόλου μισόλογος συντροφιά: ο Σωκράτης, οι δύο αδελφοί του Πλάτωνα Γλαύκων και Άδείμαντος, ο σοφιστής Θρασύμαχος, και άλλοι λιγότερο επώνυμοι. Τή λαβυρινθώδη συζήτηση, που θα πρέπει να κράτησε ως τὰ χαράματα, αναδιηγείται τήν έπαύριο ο Σωκράτης σε κάποιον μη κατονομαζόμενο έταίρο του.

Το θέμα τής φιλοσοφικής αναζήτησης ήταν ακριβώς ο δύσληπτος όρισμός τής Δικαιοσύνης και κατ' επέκταση τὸ ερώτημα αν ή Δικαιοσύνη είναι προτιμότερη από τήν Άδικία. Για να μην οδηγηθεί ή συζήτηση σε αδιέξοδο, ο Σωκράτης προτείνει ένα μεθοδολογικό τέχνασμα: να μην διερευνήσουν πώς πραγματώνεται ή μέγιστη αυτή άρετή στο μεμονωμένο άτομο παρά σε μία μεγάλη ψυχή, σε μία πόλη όλόκληρη. Σε αυτό τὸ εὐρὺ πλαίσιο, όπου τὸ πρόβλημα μπορεί να αποτυπωθεί με πελώρια γράμματα, θα φανεί ίσως καθαρότερα ή αληθής φύση τοῦ ζητουμένου.

Έτσι ο Σωκράτης, ο Γλαύκων και ο Άδείμαντος αναλαμβάνουν να έπιτελέσουν ένα διανοητικό πείραμα, τουτέστιν τή συγκρότηση μιᾶς ιδεώδους πολιτείας, τής Καλλιπόλεως, όπου θα βασίλευε ή Ίδέα τοῦ Άγαθοῦ και κάθε άνθρωπος θα μπορούσε να βιώσει τὸν ἄριστον βίον. Εκεί θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει πώς λειτουργεί ή ιδέα τής Δικαιοσύνης, ή όποία ασφαλῶς δέν περιορίζεται στην τήρηση τῶν γραπτῶν και ἄγραφων νόμων, αλλά έπεκτείνεται και στην έν γένει άψογη συμπεριφορά, τήν

ὀρθή στάση ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο, στὴν κοινωνία καὶ στὶς θεότητες.

Βέβαια τοὺς συνομιλητὲς δὲν θὰ τοὺς ἀπασχολήσει ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη, τὸ πῶς πράγματι ὀργανώθηκαν οἱ συνοικίες καὶ οἱ κοινωνίες. Περιορίζονται νὰ διερευνήσουν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητας τὴ συγκρότηση τῶν κοινωνιῶν. Ἡ πόλη λοιπὸν δημιουργεῖται, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀνάγκη τῶν συνανθρώπων του. Γιὰ νὰ ἐπιβιώσει ὡστόσο τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἡ ἐργασία καταμερίζεται. Ὁ γεωργὸς παράγει τὴν τροφή, ὁ ἱματισουργὸς ὑφαίνει ἐνδύματα, ὁ ὑποδηματοποιὸς καὶ ὁ οἰκοδόμος θέτουν τὰ ἐπιτηδεύματά τους στὴν ὑπηρεσία τοῦ συνόλου. Οἱ χεροδύναμοι, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν φημίζονται γιὰ τίς πνευματικὲς τοὺς ἰκανότητες, θὰ περιοριστοῦν στὴ μισθωτὴ ἐργασία, οἱ ἀνάπηροι θὰ ἀναλάβουν τὸ λιανικὸ ἐμπόριο, γιὰ τίς εἰσαγωγῆς-ἐξαγωγῆς τῶν προϊόντων θὰ μεριμνήσουν ριψοκίνδυνοι ταξιδευτὲς, καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς.

Ἴδου λοιπὸν πῶς προκύπτει ἡ μικρὴ μας πόλη. Πῶς θὰ ντύνονται ὅμως, ποῦ θὰ διαμένουν, ποιά ἔπιπλα θὰ διαθέτουν, ποιά καὶ πόση τροφή θὰ καταναλώνουν οἱ κάτοικοι; Καὶ ἀκόμη: Πῶς θὰ περνοῦν τὸν καιρὸ τους; Τί ἀπολαύσεις θὰ ἔχουν, ἂν πρέπει νὰ ἔχουν. Ὁ Σωκράτης ἔχει γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα τίς λύσεις ἔτοιμες (*Πολιτεία* 372a-373e). Οἱ πολῖτες λοιπὸν αὐτοὶ θὰ οἰκοδομήσουν ἐνδαιτητήματα, τὸ καλοκαίρι θὰ ἐργάζονται γυμνοὶ καὶ ἀνυπόδυτοι, ἀλλὰ τὸ χειμῶνα θὰ προφυλάσσονται ἀπὸ τὸ κρῦο μὲ ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα. Θὰ ζυμώνουν καὶ θὰ φουρνοξεφουρνίζουν ἀρτοσκευάσματα χορταστικὰ τὰ ὅποια θὰ τοποθετοῦν πάνω σὲ καλάμια ἢ φύλλα καθαρά. Θὰ κατακλίνονται σὲ στρωμνὲς ἀπὸ χόρτα ξερὰ πάνω ἀπὸ τίς

ὁποῖες θὰ ἔχουν στρώσει σμίλακες καὶ μυρσίνες. Θὰ στεφανώνονται μὲ ἄνθη, θὰ ὑμνοῦν τοὺς θεοὺς καὶ θὰ ἀπολαμβάνουν τὸ ψωμί καὶ τὸ παξιμάδι τοὺς πίνοντας καὶ λίγο κρασί. Θὰ χαίρονται λοιπὸν ὁ ἓνας τῆ συντροφιά τοῦ ἄλλου, καὶ θὰ φροντίζουν νὰ μὴν κάνουν περισσότερα παιδιὰ ἀπὸ ὅσα μποροῦν νὰ διαθρέψουν οὕτως ὥστε νὰ μὴν βρεθοῦν ποτὲ ἀντιμέτωποι μὲ τὴ φτώχεια καὶ τὸν ἐμφύλιο σπαραγμό.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Γλαύκων παρεμβαίνει γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Σωκράτης ἀφήνει τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς νὰ τρέφονται μὲ ξερὸ ψωμί καὶ μόνο, χωρὶς προσφάγι. Ὁ Σωκράτης παραδέχεται ὅτι ἐκ παραδρομῆς ἐν πάσῃ περιπτώσει παρέλειψε νὰ συμπληρώσει τὸ διαιτολόγιο καὶ ἔτσι ἐμπλουτίζει τὸ γεῦμα μὲ ἀλάτι, ἐλιές, τυρί, βολβούς καὶ νερόβραστα λαχανικά. Ὡς ἐπιδόρπιο προτείνει: σύκα ἀποξηραμένα, ρεβίθια, χλωροκούκια, μύρτα καὶ βελανίδια ψημένα στὴ χόβολη, ἔτσι γιὰ νὰ συνοδεύουν τὸ κρασί τους. Εἰρηνικὰ λοιπὸν θὰ περνοῦν τὴ ζωὴ τους, μὲ καλὴ ὑγεία, καὶ θὰ παραδίδουν στοὺς ἀπογόνους τους αὐτὸν τὸν τρόπο ζωῆς.

Ὁ Γλαύκων, νέος ὅπως εἶναι, ἀντιδρᾷ βίαια: «Ἄν, Σωκράτη», λέει, «ὀργάνωνες μιὰ πόλη χοίρων, τί ἄλλο πιά θὰ τοὺς τάιζες παρὰ ὅσα μόλις ἀνέφερεις;». «Τὸ φυσικὸ εἶναι», συνεχίζει ὁ Γλαύκων, «νὰ διατηρηθεῖ στὴν ιδεώδη πόλη τουλάχιστον τὸ ἐπίπεδο ζωῆς ποὺ ἔχουμε τώρα». Ὁ Σωκράτης ἀντιλαμβάνεται πῶς τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι ἡ συγκρότηση μιᾶς πόλης, ἀλλὰ μιᾶς πόλης τρυφηλῆς. «Ἐστω λοιπὸν», παραδέχεται, «δὲν εἶναι κακὴ ἰδέα νὰ δεῖ κανεὶς καὶ σὲ μιὰ τέτοια πόλη πῶς ξεφυτρώνουν ἡ Δικαιοσύνη ἢ ἡ Ἀδικία». Πάντως κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ἀλη-

θινή, ἢ ὑγιῆς πόλις παραμένει ἢ πρώτη. Ἡ δεύτερη ὑποφέρει ἀπὸ φλεγμονές. Εἶναι ἐπομένως προφανές πὼς ὀρισμένοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς φλεγμαίνουσας πόλης δὲν θὰ ἀρκεστοῦν στὰ στοιχειώδη τῆς ὑγιοῦς πόλης, ἀλλὰ θὰ θεωρήσουν εἶδη πρώτης ἀνάγκης ἐπιπλα, κλίνες μαλακές, ἐδέσματα ἐξεζητημένα, ἀρώματα, θυμιάματα, ἑταῖρες καὶ γλυκίσματα. Ἐπὶ πλέον θὰ ἀπαιτηθοῦν ἐκτὸς τῶν ἀναγκαίων καὶ καλλιτεχνήματα, ἔργα ζωγραφικῆς, ἀκόμη καὶ χρυσελεφάντινα κομψοτεχνήματα.

Ὁ Γλαύκων δὲν προβάλλει φυσικὰ καμιὰ ἀντίρρηση, καὶ ὁ Σωκράτης ἐπισημαίνει πὼς ἡ παλιὰ στοιχειώδης πόλις δὲν ἐπαρκεῖ πιά, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀπλωθεῖ καὶ νὰ δεχθεῖ πλῆθος ἀπὸ μὴ ἀπολύτως ἀναγκαίους ἐπαγγελλματίες, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι: οἱ μιμητές, δηλαδὴ οἱ γλύπτες, οἱ ζωγράφοι, οἱ μουσικοί, οἱ ποιητές, ἀλλὰ καὶ οἱ συντελεστὲς τῆς παράστασης: ραψωδοί, ἠθοποιοί, χορευτές, παραγωγοί. Ἐπὶ πλέον ἀπαραίτητοι ἐμφανίζονται ἐπιτηδευματίες κάθε λογῆς, ἰδίως αὐτοὶ ποὺ φροντίζουν τὴν ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν. Θὰ ἀπαιτηθεῖ ἀκόμη ὑπηρετικὸ προσωπικό: βρεφοκόμοι, νηπιαγωγοί, συνοδοί, κομμώτριες, κουρεῖς, γαστρονόμοι, μάγειροι, καὶ χοιροβοσκοὶ ποὺ δὲν προβλέπονταν στὴν ὑγιή πόλι. Θὰ χρειαστοῦν ὅμως καὶ ἄλλοι ζωοτρόφοι, γιατί ἡ κατανάλωση κρέατος θὰ αὐξηθεῖ. Τέλος, ἐπειδὴ ἡ εὐζωία ἀπαιτεῖ καὶ ἰατρικὴ φροντίδα, θὰ χρειαστοῦν καὶ γιατροὶ πολλοί.

Ὁ Γλαύκων ὑπερθεματίζει σὲ ὅλα, ἀλλὰ τότε ἡ συζήτηση ὀδηγεῖται σὲ μιὰ δυσάρεστη διαπίστωση: ὁ διαθέσιμος τόπος δὲν ἐπαρκεῖ προφανῶς γιὰ νὰ καλύψει τίς νέες ἀνάγκες καὶ γιὰ αὐτὸ θὰ πρέπει ἢ χώρα νὰ ἐπεκταθεῖ εἰς

βάρος τῶν γειτόνων. Καὶ οἱ γείτονες ὅμως ἐνδέχεται νὰ ἔχουν τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀπαιτήσεις, ὅποτε μοιραῖα θὰ ξεσπάσει πόλεμος. Καὶ τὸ ἐρώτημα ποῦ ἀνακύπτει εἶναι: ποιοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποῦ θὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πόλις καὶ νὰ διατηρηθεῖ αὐτὸ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ζωῆς;

Μία παρένθεση κάπως ἐκτεταμένη γιὰ τὸν τρόπο γραφῆς τοῦ Πλάτωνα ἀπαιτεῖται ἐδῶ. Ἦδη θὰ ἔχει γίνει ἀντιληπτό ὅτι μολονότι τὰ θέματα ποῦ συζητοῦνται εἶναι πάρα πολὺ σοβαρά, ὁ τόνος τῆς συζήτησης εἶναι εὐτραπέλος. Ὁλόκληρο ἄλλωστε τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα, ἐξαιρέσει τῶν *Νόμων*, εἶναι πασπαλισμένο μὲ χοντροκοπανισμένο ἀττικὸ ἄλας. Ἄν δὲν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν εὐτραπελία τοῦ πλατωνικοῦ ὕφους, θὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ τραγικὲς παρεξηγήσεις καὶ παρερμηνεῖες.

Ἡ συσσωρευμένη πείρα τῶν γενεῶν, ἡ λαϊκὴ σοφία, διατυπώθηκε καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα σὲ ἔμμετρος παροιμίες καὶ γνωμικά. Τὰ μυριόλεκτα μέτρον ἄριστον καὶ γνῶθι σεαυτὸν ἔχουν συντεθεῖ σὲ ἀδώνειο στίχο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς προσωκρατικοὺς στοχαστὲς ἐπέμεναν νὰ καταγράφουν ἐμμέτρως τὰ εὐφάνταστα φιλοσοφούμενά τους. Ὁ πεζὸς λόγος τοῦ Ἡράκλειτου διατηρεῖ πλεῖστα ὅσα ἀπὸ τὰ τεχνάσματα καὶ τὰ ἠδύσματα τῆς ποίησης. Ὁ Πλάτων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνεκδοτολογικὴ παράδοση, ἐπιχείρησε ἀρχικὰ νὰ γράψει ποίηση, ἀλλὰ ἡ εὐφωνικὴ ἀρτιότητα ἑνὸς ὀμηρικοῦ χωρίου τὸν ἀνάγκασε νὰ ρίξει τὰ πρωτόλειά του στὴν πυρὰ. Ἐν τούτοις, ἴσως ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποῦ τοῦ ἀποδίδονται νὰ εἶναι γνήσια. Ἐτσι τελικὰ ἐπέλεξε ὡς φορέα τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ τὸν διάλογο.

Πράγματι ὁ διάλογος, ὁ ἀκατάλλακτος ἀντίπαλος τῆς

χειμαρρώδους καὶ αὐταρχικῆς ρητορικῆς, διασφαλίζει τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς ὀρθότητος τῶν διανοημάτων καὶ ἐξυπηρετεῖ κατὰ τὸν προσφορότερο τρόπο τὴν διαλεκτικὴν. Ἐπιπλέον ὁ διάλογος μεταφέρει τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀπομόνωση τοῦ διανοουμένου μέσα στὸ σφυγμὸ τῆς καθημερινότητος.

Ἡ αὐθεντία τοῦ σοφοῦ στὸν διάλογο δοκιμάζει τίς ἀντοχές της, καθὼς ἔρχεται σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν νεανικὴν ἐπιπολαιότητα, τὸν πρακτικισμὸν τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου, τὸν κυνισμὸν τοῦ ἐνασχολούμενου μὲ τὰ κοινά, τὴν παχυλὴν ἀμάθεια τοῦ δοκησίσοφου. Ὁ διάλογος εἶναι ἡ πιὸ δημοκρατικὴ μορφή φιλοσοφικῆς ἔρευνας, γιατί ὡς ἓνα σημεῖο τοποθετεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὸν ἐπαίοντα μὲ τὸν ἀδάη. Ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τοῦ γραπτοῦ λόγου ὁ διάλογος βρίσκεται ἐγγύτερα στὸν προφορικὸν λόγον, τὸν ἄρχοντα τῆς ἔκφρασης.

Λέγεται ὅτι ὁ Πλάτων μελετοῦσε καὶ θαύμαζε τοὺς Μίμους τοῦ Σώφρονα τοῦ Συρακουσίου, τὰ πεζὰ ἐκεῖνα μονόπρακτα ποὺ πραγματεύονταν θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ταπεινῶν ἀνθρώπων. Μὲ πρότυπα λοιπὸν τοὺς μιμογράφους καὶ τοὺς κωμωδιογράφους, ὁ φιλόσοφος κατόρθωσε νὰ ἀνεβάσει τὴν συνοφρυωμένη φιλοσοφία στὴ σκηνὴν τοῦ θεάτρου. Πολλοὶ διακεκριμένοι πλατωνιστὲς κατατάσσουν τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους στὸ λογοτεχνικὸ γένος τῆς κωμωδίας. Ἀσφαλῶς ὑπάρχει κάποια ὑπερβολὴ στὴν ἀποψη αὐτή, ἀλλὰ πάντως τὸ κωμικὸ στοιχεῖο μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἐκφάνσεών του (λεκτικὴ εἰρωνεία, διακωμώδηση, μεγέθυνση καὶ ταπείνωση, διαγραφὴ χαρακτήρων, σαρκασμὸς κτλ.) εἶναι πανταχοῦ παρὸν στὸ πλατωνικὸν ἔργον. Ὁ Πλάτων φιλοσοφεῖ χαριεντιζόμενος, γιατί αὐτὸν τὸν τρόπο εὐνοοῦν ἡ ἐκλεπτυσμένη

κοινωνία στήν ὁποία ζεῖ, καί βέβαια καί ἡ αὐτοπεποιθ-
σή του.

Ἐπανερχόμεστε στή σύγκριση τῆς ὑγιοῦς μέ τή φλεγ-
μαίνουσα ἀπό τήν ἠδυπάθεια καί τόν καταναλωτικό πυ-
ρετό πόλη. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Σωκράτης ὠθεῖ σκοπί-
μως τὰ πράγματα στά ἄκρα. Στήν ὑγιή πόλη βασιλεύει ἡ
ἐγκράτεια γαστροῦ καί ὑπογαστροῦ. Αὐτός ὅμως ὁ πε-
νιχρός βίος μόνο ἀσκητικούς φιλοσόφους θά μπορούσε νά
συγκινήσει. Στή φλεγμαίνουσα πάλι πόλη οἱ χρεῖες αὐξά-
νονται ἀλματωδῶς κατὰ τὸ ἀξίωμα «τὸ ἓνα ζητᾷ τὸ
ἄλλο». Οἱ γυναῖκες ἐγκαταλείπουν τή φροντίδα τῶν παι-
διῶν στίς τροφούς καί ἀσχολοῦνται μόνο μέ τόν καλλωπι-
σμό τους. Ὁ ἐλεύθερος χρόνος ἀπαιτεῖ ψυχαγωγία. Ἡ
ἀχαλίνωτη κρεοφαγία σέ συνδυασμό μέ τή ραστώνη
ἔχουν ὡς συνέπεια τήν ἐκδήλωση νοσημάτων πού χρή-
ζουν ἰατρικῆς παρακολούθησης. Ὁ ἀβροδίαίτος βίος ὀδη-
γεῖ κατ' ἀνάγκη σέ πολεμική σύρραξη μέ τοὺς γείτονες,
πού εἶναι ἐξίσου πλεονέκτες. Οἱ ἰσχυρές ἀντιστίξεις (ὀλι-
γοφαγία καί κόρος, κακοπάθεια καί εὐζωία), ἀποτελοῦν
τεχνάσματα τῶν κωμωδιογράφων.

Σύνηθες στιλιστικὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχαίας κυρίως κω-
μωδίας εἶναι τὰ ἀσύνδετα καί τὰ πολυσύνδετα. Στούς συ-
ναθροισμούς αὐτοὺς καί τοὺς ἐπιτροχασμούς ἐμφανίζον-
ται βέβαια καί ρήματα, ἀλλὰ συνηθέστερα οὐσιαστικά,
πού δηλώνουν μάλιστα φαγητὰ καί ποτά. Ἡ πλησμονή,
ἔστω καί ἂν δὲν τήν βλέπει κανεὶς ἀλλὰ ἀπλῶς ἀκούει νά
γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς, προκαλεῖ εὐάρεστα συναισθή-
ματα. Ἐτσι καί τὸ πλατωνικὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ
βρίθει ἀπὸ πολυσύνδετα καί ἀσύνδετα, πού περιέχουν εἴτε
καταναλωτικὰ ἀγαθὰ εἴτε ἐπιτηδευματίες πολυτελείας,

παράδειγμα (373b): Πολλοὶ δὲ οἱ περὶ μουσικὴν, ποιηταὶ τε καὶ τούτων ὑπηρέται, ραψωδοί, ὑποκριταί, χορευταί, ἐργολάβοι, σκεῶν τε παντοδαπῶν δημιουργοί, τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν περὶ τὸν γυναικεῖον κόσμον.

Ἡ χρησμολογία καὶ ἡ ἐρωτογραφία, ἰδίως ἡ κωμική, ἀξιοποιοῦν στὸ ἔπακρον τὴν πολυσημία, τὴν ἀμφισημία καὶ τίς ὑπουλες συμπαραδηλώσεις τῶν λέξεων, καθὼς βέβαια καὶ τὴ μολυσματικὴ ἐπενέργεια τῶν συμφραζομένων. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ Ἀριστοφάνη ὀφείλει νὰ βρῆσκειται συνεχῶς σὲ ἐγρήγορση, γιατί συχνὰ λέξεις καὶ εἰκόνες δηλωτικὲς ἀθῶων πραγμάτων ἢ δραστηριοτήτων ἐνδέχεται νὰ ὑποκρύπτουν χαλεπότερες αἰσχρολογίες. Ἔτσι καὶ στὸ κείμενό μας τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐδέσματα, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τίς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς ὑγιοῦς πόλης, μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν καὶ κακεμφάτως. Θὰ ἦταν φορτικὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε τὴν παρούσα στιγμή σὲ λεπτομέρειες, ἀλλὰ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ ἐπισημάνει τίς κακέμφατες χρήσεις τῶν λέξεων στὰ σχετικὰ λήμματα τῶν λεξικῶν, καὶ ἰδίως στὴ μελέτη τοῦ Jeffrey Henderson «Ἄσεμνη Μούσα», ποὺ διερευνᾷ τὰ «οὐ φωνητὰ» στὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη.

Τὰ τελευταῖα ἔργα ποὺ ἀνέβασε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης στὴ σκηνὴ ἦταν οἱ *Ἐκκλησιάζουσες* καὶ ὁ *Πλοῦτος*. Στὸ πρῶτο ἢ Πραξαγόρα, δηλαδὴ αὐτὴ ποὺ ὅ,τι πεῖ τὸ ἐκτελεῖ κιόλας, καταργεῖ μὲ ἓνα νόμο ὅλες τίς κοινωνικὲς ἀνισότητες. Ὅλοι ζοῦν μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο σὲ κοινόβια καὶ γευματίζουν στὰ δημόσια τραπεζοκομεῖα. Τὸν πρῶτο λόγο στὰ ἐρωτικά τὸν ἔχουν οἱ γέροντισσες καὶ οἱ ἀσχημότερες. Στὸν *Πλοῦτο* ὁ γέροντας Χρεμύλος ὀδηγεῖ τὸν τυφλὸ Πλοῦτο στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπου συντελεῖται

τὸ μέγα θαῦμα: ὁ θεὸς ἀναβλέπει καὶ μοιράζει τὰ ἀγαθὰ μὲ τρόπο δικαιότερο. Οἱ ἀχρεῖοι καὶ ταχύχειρες στεροῦνται τὰ πλούτη τους, ὡσότου μετανοήσουν εἰλικρινὰ γιὰ τὶς ἀδικοπραγίες τους, ἐνῶ πλούσιοι θὰ ἀναδειχθοῦν οἱ ἐντιμοί, οἱ κόσμιοι καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Τελικὰ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τροποποιεῖται οὕτως ὥστε ὅλοι ἀνεξαιρέτως πρόκειται νὰ γίνουν πλούσιοι. Ἡ προσωποποιημένη ὡστόσο Πενία ἐξανίσταται. Ἄν ἐπικρατήσῃ ἡ νέα τάξη πραγμάτων, τότε ποιὸς θὰ ἐργασθεῖ, ἰδίως στὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα; Ποιὸς θὰ ἀπομονωθεῖ γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες; — Μὰ κανεῖς, ἐφόσον κανεῖς δὲν θὰ κινδυνεύει ἀπὸ τὴν πενία. Ἐπειτα, ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρυφηλοὺς καὶ ράθυμους πολίτες θὰ σπεύσει νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν πατρίδα του τὴν κρίσιμη ὥρα; Ἀλλὰ καὶ ἀκόμη: εἶναι πράγματι ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ φτωχοὶ ἐνάρετοι καὶ δίκαιοι; Μὲ βάση αὐτὸν τὸν προβληματισμὸ ἡ Πενία προτείνει τὴ λύση τῆς: πενία ἐναντίον φτώχειας. Φτώχος εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀρωγὴ τῶν ἄλλων γιὰ νὰ ἐπιβιώσῃ. Ὁ πένης, ἀντιθέτως, ἐργάζεται σκληρὰ καὶ ζεῖ ἀξιοπρεπῶς χωρὶς νὰ στερεῖται τὰ ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ σπαταλᾷ.

Οἱ θεματολογικὲς ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς Ἐκκλησιάζουσες καὶ στὸ 5ο βιβλίον τῆς Πολιτείας, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοινοκτημοσύνη, καὶ ἀνάμεσα στὸν Πλοῦτο καὶ στὸ 2ο βιβλίον τῆς Πολιτείας, ὅπου ἀντιπαρατίθεται ἡ ὑγιῆς (θὰ λέγαμε: ἡ οἰκολογικὴ) καὶ ἡ φλεγμαίνουσα πόλη, εἶναι ὄντως ἐντυπωσιακὲς. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν κωμωδιογράφο, γιὰτὶ ἡ Πολιτεία ἐκδόθηκε τὸ 374 π.Χ., ἐνῶ οἱ κωμωδίες χρονολογοῦνται στὸ 392 π.Χ. ἡ πρώτη

και τὸ 388 π.Χ. ἡ δεύτερη. Ὅμως πολλοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι ὀρισμένα βιβλία τῆς Πολιτείας εἶχαν κυκλοφορήσει ἤδη πρὶν τὸ 392 π.Χ. καὶ ἐπομένως ὁ Ἄριστοφάνης σατιρίζει τὸν Πλάτωνα. Τὸ πρόβλημα παραμένει ἀνοικτό, ἀλλὰ αὐτὸ πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο τους στοχάζονται γιὰ τὸ δῖλημμα: ἀπλὸς καὶ λιτὸς ἢ σωδῆς καὶ ἀκόλαστος βίος.

Μιὰ λεπτομέρεια ἀκόμη ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ κείμενο ἀπαιτεῖ ἓνα σύντομο σχολιασμό. Ὁ Γλαύκων ἀρπάζεται ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἐπιδόρπιο πού ἀναφέρει ὁ Σωκράτης, τὸν φηγό, δηλαδὴ τὸ βελανίδι, γιὰ νὰ ἀπαξιώσει σύμπασα τὴν ὑγιή πόλη, ὡς πόλη τῶν χοίρων. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ συσχετισμὸ φηγοῦ καὶ χοίρου ὑπάρχει ἓνα ἄσεμνο ὑπονοούμενο. Ὁ Σωκράτης ἀποδέχεται τὴν ἔνσταση, ἀλλὰ κατὰ τὴν παρουσίαση τῆς φλεγμαίνουσας πόλης ἐπισημαίνει ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν πόλη θὰ χρειαστοῦν καὶ χοιροβοσκούς, πού στὴν ὑγιή πόλη δὲν θὰ τοὺς εἶχαν ἀνάγκη, ἐφόσον τὸ διαιτολόγιο δὲν προέβλεπε τὴν κρεοφαγία. Ὁ Γλαύκων φυσικὰ σπεύδει νὰ συμφωνήσει. Πῶς γὰρ οὐ; «Καὶ βέβαια, ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ διαφορετικά».

Ἔτσι ὅμως οἱ λιτοδίαιτοι κάτοικοι τῆς ὑγιοῦς πόλης κερδίζουν ἓνα ἠθικὸ πλεονέκτημα. Διατηροῦν τὸ ἀρχαϊκὸ-τατο ἀγροικικὸ βρῶμα ὡς ἐπιδόρπιο, τὸ ὁποῖο βέβαια ἀπολαμβάνουν καὶ οἱ χοῖροι, ἀλλὰ πάντως παραμένουν εἰρηνικοὶ καὶ ἐγκρατεῖς φυτοφάγοι. Ἀντιθέτως, οἱ σαρκοβόροι κάτοικοι τῆς φλεγμαίνουσας πόλης εἶναι, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Ludwig Feuerbach («Der Mensch ist, was er isst») ὅ,τι τρῶνε. Ὁ ὑπαινιγμὸς στὸ ὀδυσσειακὸ ἐπεισόδιο τῆς Κίρκης (κ, 230 κέ) εἶναι ἐδῶ εὐανάγνωστος. Ἄν ὄχι εἰσηγητῆς, τουλάχιστον θερμὸς θιασώτης τῆς ἀλληγορι-

κῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ, δηλαδή τῆς ἀναγωγῆς τοῦ χοίρου, λόγῳ κυρίως τῆς ἀδηφαγίας του, σὲ σύμβολο τοῦ ἐνήδρονου βίου, ἐμφανίζεται ὁ Σωκράτης, καὶ μάλιστα περισσότερο ὁ ἱστορικός παρά ὁ πλατωνικός, στὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα (Α III, 5-8) τοῦ Ξενοφώντα: «Ὁ Σωκράτης λοιπὸν γύμνασε καὶ τὴν ψυχὴν του καὶ τὸ σῶμα του σὲ ἓνα τρόπο ζωῆς ποῦ ἂν κανεῖς τὸν υἱοθετοῦσε, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν θὰ τὸν χτυποῦσε θεόσταλτη συμφορὰ, θὰ μπορούσε νὰ ζεῖ χωρὶς νὰ φοβᾶται καὶ χωρὶς νὰ νιώθει ἀνασφάλεια, καὶ ἐπὶ πλέον ποτὲ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν θὰ ἀντιμετώπιζε οἰκονομικὰ προβλήματα, ἐφόσον οἱ δαπάνες του θὰ ἦταν ἐλάχιστες. Ἦταν λοιπὸν τόσο ὀλιγαρκῆς, πού, καὶ ἂν ἀκόμη κανεῖς ἐργαζόταν πολὺ λίγο, θὰ ἐξασφάλιζε ὅσα ἀρκοῦσαν στὸν Σωκράτη. Κατανάλωνε τόσο ψωμί ὅσο τοῦ προξενοῦσε εὐχαρίστηση καὶ εἶχε προετοιμάσει τὸν ἑαυτό του ἔτσι ὥστε τὸ ὀρεκτικὸ του νὰ εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐπιθυμία του νὰ γευματίσει. Τὸν ἱκανοποιοῦσε κάθε ποτό, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ἔπινε παρά μόνο ἂν διψοῦσε. Ἄν κάποτε τὸν καλοῦσαν καὶ ἀποφάσιζε νὰ πάει στὸ δεῖπνο, ἐκεῖνο ποῦ γιὰ τοὺς περισσότερους εἶναι δυσκατόρθωτο, δηλαδή νὰ συγκρατηθεῖ κανεῖς καὶ νὰ μὴν καταβροχθίσει μεγάλες ποσότητες, αὐτὸς πολὺ εὐκόλα τὸ κατόρθωνε. Συμβούλευε ὅμως καὶ ἐκείνους ποῦ δὲν μπορούσαν νὰ συγκρατηθοῦν λέγοντας νὰ ἀποφεύγουν ὀτιδήποτε σὲ παρασύρει νὰ τρῶς, ἐνῶ δὲν πεινᾷς, καὶ νὰ πίνεις, ἐνῶ δὲν διψᾷς. Αὐτὰ ἀναστατώνουν τὸ στομάχι, τὸ κεφάλι καὶ τὴν ψυχὴ. Καὶ ἔλεγε χαριτολογώντας ὅτι καὶ ἡ Κίρκη ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους χοίρους παρέχοντάς τους πολλὰ καὶ πλούσια δεῖπνα. Ὁ Ὀδυσσεὺς ὥστόσο, καὶ ἐπειδὴ εἶχε ἀκούσει τὴ

συμβουλή τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἐπειδὴ ἦταν ἐκ φύσεως ἐγκρα-
τῆς, ἀπέφευγε νὰ καταβροχθίζει μέχρι κορεσμοῦ αὐτὰ τὰ
ἐδέσματα. Ἔτσι λοιπὸν δὲν μεταμορφώθηκε σὲ χοῖρο. Αὐ-
τὰ τὰ θέματα λοιπὸν τὰ συζητοῦσε ὁ Σωκράτης μεταξὺ
σοβαροῦ καὶ ἀστείου».

Συμπληρώνω, ἐπεξηγῶ καὶ συνοψίζω. Ὁ Πλάτων γιὰ
πολλοὺς λόγους προτιμᾷ τὸν ἀπλὸ βίο. Ὅμως γνωρίζει ὅτι
ἡ ἀνθρώπινη φύση δύσκολα ἀπεμπολεῖ τὰ κεκτημένα, δύ-
σκολα περιστέλλει τίς ἐπιθυμίες, δύσκολα ἀπαλλάσσεται
ἀπὸ τῆ γοητεία τοῦ περιττοῦ. Ἔτσι παραδέχεται ὅτι ἡ
πόλη τὴν ὁποία καλεῖται νὰ ἀναμορφώσει σὲ ιδεώδη πολι-
τεία, σὲ Καλλίπολη, δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἡ σύγχρονη
του, ἡ φλεγμαίνουσα, ἀλλὰ κάπως ἀποκεκαθαρμένη. Ἐν
τούτοις πιστεύει ὅτι μὲ τὴν παιδαγωγικὴ του μέθοδο καὶ
τὰ μέτρα ποὺ θὰ ἔχει λάβει τουλάχιστον μία ομάδα ἀν-
θρώπων, οἱ Φύλακες, θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συμμορφωθοῦν
μὲ τίς ἐπιταγές τῆς ἀπλότητος, ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτε-
ρικῆς, δηλαδὴ τῆς ὀλιγαρκείας καὶ τῆς σωφροσύνης. Συ-
νεπῶς, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ πλειοψηφία ζεῖ μέσα στὸν ἡδονο-
θηρικὸ καὶ καταναλωτικὸ πυρετό, ὁ σκληρὸς τῆς πυρή-
νας, οἱ ἄρχοντες, θὰ παραμείνει ὑγιής. Ἄν ὅμως ἡ φλεγ-
μονὴ τῆς τρυφηλότητος προσβάλλει καὶ τοὺς ἄρχοντες,
τότε ἡ παρακμὴ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀναπότρεπτη.

Ὁ πιὸ αἰνιγματικὸς μῦθος τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀ-
ναμφιβόλως ὁ μῦθος γιὰ τὴν Ἀτλαντίδα, τὴ μυστηριώδη
ἐκείνη νῆσο (ὀρθότερα: ἤπειρο) ποὺ οἱ θεοὶ καταπόντισαν
στὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴν σκέπασαν μὲ πηλό. Ὁ Πλάτων
μνημονεύει στὸν *Τίμαιο* (21a-25d) τὴν ἐκστρατεία τῶν
ὑπερφιάλων κατοίκων τῆς Ἀτλαντίδας ἐναντίον τῆς Ἑλ-
λάδας, γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὁποίας προμάχησαν νικη-

φόρος οί Ἀθηναῖοι. Στὸν *Κριτία*, ἕναν ὄψιμο διάλογο ποὺ ἔμεινε ἀνολοκλήρωτος, δίνονται περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία, τὴν ὀχύρωση καὶ τὴ διοίκηση τῆς νήσου. Στὴν εἰσαγωγή τοῦ *Κριτία*, σὲ ἓνα χωρίο (110c-112e) ποὺ θεωρεῖται locus classicus γιὰ τὴν οἰκολογικὴ εὐαισθησία τοῦ φιλοσόφου, γίνεται λόγος σὲ ἐλεγειακοὺς τόνους γιὰ τὸ θαῦμα τῆς φύσεως ποὺ ἦταν τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, δηλαδὴ 9.000 χρόνια πρὶν, ἡ Ἀττική. Τότε φρόντιζαν τὴ γῆ ἀληθινοὶ γεωργοί, φιλόκαλοι καὶ εὐφυεῖς (*Κριτίας* 111e). Τὸ μέγα τεκμήριο γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ τώρα, δηλαδὴ τὸν καιρὸ τοῦ Πλάτωνα, τὸ λείψανον αὐτῆς τῆς γῆς ἐναμιλλᾶται μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη χώρα ὡς πρὸς τὸ πάμφορον, τὸ εὐκαρπον καὶ τὸ εὐβοτον. Ὁ μῦθος λοιπὸν τῆς Ἀτλαντίδας κατὰ βάση θὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς περιβαλλοντολογικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων ποὺ θέτει ἡ ἴδια ἡ φύση στὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα.

Στὸ διάλογο *Φαῖδρος* τὸ μέρος στὶς ὄχθες τοῦ Ἰλισσοῦ ποὺ ἐπιλέγει ὁ νεαρὸς Φαῖδρος ὁ Μυρρινούσιος γιὰ νὰ καθίσουν μὲ τὸν Σωκράτη καὶ νὰ συζητήσουν, προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸ τοῦ συνομιλητῆ του (*Φαῖδρος* 230b-c): «Ὁμορφος τόπος, μὰ τὴν Ἥρα. Αὐτὸς ὁ πλάτανος ψηλὸς καὶ φουντωτός. Πανέμορφα τὸ ὕψος καὶ ἡ σκιά τῆς λυγαριᾶς. Κοίταξε τ' ἄνθη τῆς, ὁ τόπος πλημμυρίζει εὐωδιά! Πολὺ χαριτωμένη καὶ ἡ πηγὴ. Κάτω ἀπὸ τὸν πλάτανο ἀναβλύζει τὰ νερά τῆς κατάψυχρα, βάλε τὸ πόδι σου νὰ δοκιμάσεις [...] Κι ἀκόμη, γιὰ πρόσεξε, εὐπρόσδεκτο καὶ πόσο δροσερὸ εἶναι τὸ ἀεράκι ποὺ φυσᾷ καὶ συνοδεύει θερινὸ καὶ ζωηρὸ τῶν τζίτζικιῶν τὸ τραγούδι. Ἄλλὰ τὸ θελκτικότερο εἶναι ἡ χλόη αὐτὴ ποὺ ἀνεβαίνει στὸ λοφίσκο τόσο ἀπαλὰ

καὶ φυσικά, νά, ἂν ξαπλώσεις, θὰ νιώσεις κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι ἓνα ἄνετο προσκέφαλο. Ἄριστα μὲ ξενάγησες, φίλε μου, Φαῖδρε». Ἄττικὸ μεσημέρι, καλοκαίρι, τρεχούμενα νερά — ἓνας τόπος εἰδυλλιακός. Καὶ ὅμως: καρποὶ δὲν μνημονεύονται. Ἀπουσιάζει ἡ ἰδέα τῆς γονιμότητας, τῆς ἀειφορίας. Δὲν μνημονεύονται ἐπίσης οὔτε χρώματα, οὔτε ζουζούνια ἢ πουλιά ἢ βατράχια, ἢ ἄλλη μορφή ζωῆς, παρεκτὸς τὰ τζιτζίκια, πού οὕτως ἢ ἄλλως γεννιόνταν, ὅπως καὶ οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι, ἀπὸ τῆ γῆ. Ἀπὸ μιᾶ ἐπιγραφῆ (IG2 1257) τοῦ 430 μὲ 420 π.Χ πληροφορούμαστε ὅτι ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ Ἰλισσοῦ ἦταν μολυσμένο ἀπὸ τὰ λύματα βυρσοδεφείων καὶ ὅτι ὁ Ἄρχων βασιλεὺς εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ φροντίζει ὥστε νὰ μὴν ἀφήνουν τὰ δέρματα νὰ σαπίζουν μέσα στὸ ποτάμι. Πολὺ ἀμφιβάλλω ἂν μιὰ ἀπαγόρευση μποροῦσε νὰ κατισχύσει τῆς ἀσυνειδησίας. Ἡ εἰωθεία λοιπὸν εἰρωνεία τοῦ Πλάτωνα: ὁ Ἰλισσὸς ἦταν ἤδη μολυσμένος.

Στοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ περιβάλλον ἐξέχουσα θέση κατέχουν οἱ διατροφικὲς συνήθειες, καὶ μάλιστα ἡ κρεοφαγία. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ θέμα τῆς γαστριμαργίας εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη στὴν Ὀδύσεια στὸ λογοτεχνικὸ τόπο τῆς οὐλομένης γαστρος. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα, ὁ Κύκλωπας, ἀλλὰ καὶ οἱ μνηστῆρες μετὰ ἀπὸ ἓνα πλούσιο δεῖπνο, ὀδηγοῦνται στὸν ὄλεθρο. Στὸ ἐρώτημα «Ποιὸ ἄραγε θὰ ἦταν τὸ γεῦμα πού θὰ ἐνέκρινε ὁ φιλόσοφος;», δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δοθεῖ ἀπάντηση. Ὅπωςδὴποτε θὰ ἀπέριπτε τίς μαγειρικὲς μαγγανεῖες καὶ τῆ σικελικὴ ὀψοποιΐα. Τὸ ἀγροικικὸ γεῦμα τῶν κατοίκων τῆς ὑγιοῦς πόλης θὰ ταίριαζε στίς προτιμήσεις του. Ἡ, ἀκόμη καλύτερα, ἡ τῶν λόγων ἐστίασις, ὅπως

ἀποκαλεῖ ὁ Σωκράτης στὸν *Τίμαιο* (27b) τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- B. Κάλφας. «Ὁ Πλατωνικὸς διάλογος καὶ ἡ Ἀττικὴ κωμωδία». *Αἰσθητικὴ καὶ Τέχνη. Διεπιστημονικὲς προσεγγίσεις στὴ μνήμη Παναγιώτη καὶ Ἐφης Μιχαηλῆ*, ἐπιμ. Γ. Ζωγραφίδης - Γ. Κουγιουμουτζάκης, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2008, 123-137.
- N. M. Σκουτερόπουλος. *Πλάτων Πολιτεία, Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα - Μετάφραση - Ἑρμηνευτικὰ σημειώματα*, Πόλις, Ἀθήνα 2002.
- Jeffrey Henderson.. *Maculate Muse. Obscene Language in Attic Comedy*. Oxford, 1991.
- H. Lind. Socrates am Ilissos. IG2 1257 und die Eingangsszene des platonischen Phaidros, ZPE 69, 1987, 15 – 19.
- A. H. Sommerstein. «Aristophanes and the Demon Poverty». Στὸν E. Segal (ed.), *Oxford Readings in Aristophanes*, Oxford 1996, 252-281.
- R. Vischer, *Das einfache Leben. Wort – und Motivgeschichtliche Untersuchungen zu einem Wertbegriff der antiken Literatur*, Vandenhoeck, 1965.
- Karl Wilhelm Weeber. *Smog über Attika. Umweltverhalten im Altertum*. Hamburg, 1993.

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ
Λεωφ. Ἀμαλίας 4, 105 57 Ἀθήνα
e-mail: aliakou@kikpe.gr